Kondor Zsuzsanna

Kritikai racionalitás a másodlagos írásbeliség korában

Írásbeliség és kritikai racionalitás

A kritikai racionalitás kialakulásának elemi feltétele volt az írás megjelenése és gondolkodásunk fontos közegévé válása. Hajnal a következőképpen foglalta össze az írás gondolkodásunkra gyakorolt hatását:

„A természetes, nyelvszerű gondolkozás és az írás [ezen] egybeolvadása egy új, írásbeli gondolattechnika kialakulását jelentette. Az írás az ember külső-belső életét elevenen kíséri, objektiválja, s ezzel megfigyelésre képessé teszi. Múltat és jelent mind az egyéni, mind a közösségi életben összekapcsolva, okszerű gondolkodásra ösztönöz, komplikált gondolatépítést tesz lehetővé. A racionalizmus tulajdonképpeni kifejlődésének gyakorlati alapja. [...] A kifejezőképesség növekedése teszi öntudatossá mind az általános emberit, mind az egyénit, hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat" (*Technika, művelődés* [1933] 1993, 43).

Hajnalnak ez a passzusa igen tömören foglalja össze az írás és a hozzá kapcsolódó kultúra működési mechanizmusát leíró elméletét, illetve ennél általánosabban, a jelenségek szociológiai-történeti megragadásának szerinte lehetséges módját.[1] Mindkét esetben az objektiváció fogalma képezi a kiindulópontot. Mielőtt azonban Hajnal objektivációelméletére térnék – amelynek alapján a kritikai attitűd szinte szükségszerűnek tekinthető –, röviden vázolom a nyugati racionalitás létrejöttének körülményeit.

Hajnal s nyomdokain a Torontói Iskola, de különösképpen Walter J. Ong és Eric A. Havelock kutatásai alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az írás megjelenésével és terjedésével az írás előnyeinek és egyben a korlátaihoz való alkalmazkodásnak a jegyében új gondolattechnika alakult ki. Már Hérakleitosznál felfedezhető bizonyos új nyelvezet, voltaképp az elvont fogalmiság iránti igény nyomai,[2] s az igény és az íráshasználat hamarosan ki is alakította ezt az új nyelvezetet: Platón már olyan elvont fogalmak meghatározásán fáradozott, mint amilyen a szépség, a jóság stb. A megfelelő szókészlet hiánya mellett gondot okozott a kontextus megteremtése is. Az élőszó multimodális világát, amelyben számos információt nem nyelvi csatornákon dolgozunk fel, kizárólag a verbalitás keretei között lehet írásban közvetíteni. Ez időnként komoly nehézséget okoz: a lineáris elrendezés kényszere hatványozott erővel jelentkezik, hiszen nemcsak a megosztandó tapasztalatokat kell sorba rendezni, hanem az adott kontextus egyes elemeit is. Miképp Hajnal is felhívja rá figyelmünket, a múltról való feljegyzések, a múlt írásos emlékei szinte felkínálták az összehasonlítást a jelenkori és a múltbéli konstellációk között, s persze lehetővé tették a hosszú távú elméleti építkezést. A lineáris elrendezés feladata, illetve kényszere és az elvont, a gyakorlattól távoli fogalmak szintén a külső szemlélő distanciált, analizáló látásmódját sugallják. E nehézségek enyhítésére

[1] Vö. *Technika, művelődés* [1939] 1993, 162/3.

[2] L. Kondor 2005a.

számos módszertani és a módszertant megalapozó ismeretelméleti, mi több, metafizikai javaslat született.

Az írásbeliséghez kapcsolódó gondolattechnikát olyan alapvető hasadás határozza meg, amely hosszú távon állandó elméleti feszültséghez vezet: jelesül megbomlik a jelenségek és a jelenségek kognitív-kulturális processzálásának egysége. Mivel az élőszót leképező néma jelek az áthagyományozásra érdemes tudást közvetítik, általános elveket igyekeznek közvetíteni, a mindennapi, egyedi esetek legfeljebb illusztrációként szolgálnak.[3] Az írás mint „időben kitartott közlés"[4] lényegében a mindennapok világa fölé emelkedve, attól elszakadva igyekszik a mindennapok során kikristályosodott tudást megőrizni. Ez csak akkor lehetséges, ha a szerző nem résztvevőként, hanem külső szemlélőként kellő distanciával viseltet a világ jelenségei iránt. A filozófia története során ez az attitűd egyre határozottabb kifejezést nyer.

Az írott szöveg tehát funkciója és adottságai által gyökeresen új attitűdöt alakított ki, amelyet az íráshoz és olvasáshoz kapcsolódó, a nyomtatás megjelenésével radikális változáson keresztülmenő rutin is megerősített.

Nagyon jól látszik Platón írásbeliségkritikáján az írásbeliség által sugallt beállítódás, s az elmélettel szembeni elfogultság: Az írás inhumánus, mivel úgy tesz, mintha a tudást az elmén kívül is megalapozhatná, holott az csak az elmében létezhet; az írás valamiféle készítmény, az írott szövegek csupán „emlékeztetők azok számára, akik ismerik a szóban forgó tárgyat", s ezen ismeret csak beszélgetések által szerezhető meg.[5] Tehát a töprengés – és tegyük hozzá, Platón idejében még az aktív, szemtől szembeni párbeszéd – gyümölcseként érvek és ellenérvek során kibontakozó tudás külsődleges eszközök segítségével nem közvetíthető. Akárcsak az ideák és az árnyképek világa, a „lélekbe íródó igaz ismeretek" és a külvilág dolgai élesen elkülönülnek egymástól. Ami a jelen vizsgálódás szempontjából különös jelentőségű, az a tudásnak és a gondolkodásnak a lélekhez való kapcsolása. Lényegében már itt megjelenik a fizikai és szellemi/lelki világ elkülönítése, ami a nyugati metafizika 2500 éve alatt lényegében permanens kihívást jelentett a filozófia számára. Ez a dualitás sajátos egyoldalúságot eredményezett az elméletalkotásban, és meghatározó befolyással volt a változások kezelésére. A megismerő elme világtól való elszakítottsága nem tette lehetővé, hogy a gondolkodást és an-

[3] Vö. az Ivins által a képek sokszorosíthatóságának technikai korlátai és az általánosságokban való gondolkodásra való hajlam között kimutatott összefüggéssel. Ivins 2001, különösképp 60 sk.

[4] „A szóbeli megnyilatkozás világa jellemzően a diskurzus világa, a diskurzusban az egyik megnyilatkozás előidéz egy másikat az megint egy másikat, és így tovább. A jelentés a diskurzusfolyamatban bontakozik ki. [...] A szöveg minden bizonnyal elválasztja a megnyilatkozást szerzőjétől [...] Az írás ebben az értelemben autonóm diskurzust teremt. Ám a megnyilatkozás szerzőjétől történő eltávolítása nem jelenti a megnyilatkozás diskurzusból történő eltávolítását. Diskurzuson, tranzakcionális beágyazáson kívül megnyilatkozás nem létezhet. Az írásba foglalás csak megszakíthatja a diskurzust, időben és térben pedig a végtelenségig nyújthatja a megnyilatkozást" (Ong 1998, 144).

[5] *Phaidrosz* 278a (Platón II, 1984, 804). Vö. „Nekem legalábbis semmiféle munkám nincs a legfőbb kérdésekről, és nem is lesz soha. Hiszen a végső belátást nem lehet szavakkal kifejezni, miként az oktatás szokásos tárgyait: az érte szakadatlanul végzett közös munka és az igazi életközösség eredményeként egyszerre csak felvillan a lélekben – akárcsak egy kipattanó szikra által keltett világosság –, s azután már önmagától fejlődik tovább" *VII. levél*, 341d (Platón III, 1984, 1066). E passzus természetesen többet mond annál, mint hogy az igaz tudás a szóbeli érintkezés által, közösen, másokkal együtt nyerhető. A „végső belátás" artikulálhatatlanságának problémáját érinti.

nak reprezentációs közegét kölcsönhatásban fogják föl. Épp ezért mind az írás, mind a nyomtatás feltalálásának esetében inkonzisztens módon, de a fennálló gondolattechnikák védelmében éltek kritikával az adott invencióval szemben. Sajátos tudathasadásos állapotot tükröz ez a kritikai attitűd, mely egyébként az élettel való konfrontáció alkalmával rendre tapasztalható (gondolhatunk társadalomfilozófiai, etikai kérdésekre, melyek gyakorta nehezen összeegyeztethetők metafizikai és ismeretelméleti előfeltevésekkel).[6]

A nyelv bizonyos torzító mechanizmusai,[7] továbbá az írott nyelv markáns korlátai állandó mentális kényelmetlenséget okoztak. Épp ezért a nyelv korrekciójának igénye, a megfelelő módszer megadása és a logika csiszolása – mintegy a nyelvből adódó nehézségek kiküszöbölése érdekében – meghatározó törekvések voltak a filozófia története során. Az analizáló, logikai-matematikai eljárásmódokat követő módszertan természetéből adódott, hogy megnyugtató eredmény híján újabb és újabb kísérletek történtek az előző megoldások meghaladására. A filozófia története voltaképp e javító szándék története: Hogyan lehetne egységes, ellentmondásoktól mentes elméletet alkotni, amely képes a világ jelenségeit egységben kezelni?

Ilyen körülmények között nem meglepő tehát, ha a gondolat kifejezésének eszközeiben bekövetkező változást gyakorta kísérte ellenérzés: az épp meghatározó gondolattechnikákat, melyeket korántsem ítéltek kielégítőnek, a kommunikációtechnológia új eszközei lényegében újabb kihívásokkal szembesítették.[8]

A kritikai attitűd természetesen a 20. századot is jellemezte, s mi több, a gondolatartikuláció módjának változásával kapcsolatban is explicit formát öltött. E tény nyilván összefügg a technika fejlődésével, amennyiben a megörökítés/áthagyományozás és megőrzés számos új módja vált lehetségessé. Lehetett rögzíteni a képet, a hangot, lehetségessé vált a telekommunikáció. Ifjabb William M. Ivins *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció* című könyvében nagyszerű összefoglalását adja a szó és kép rögzíthetővé válásának fáziseltolódásából adódó gondolkodásmód-változásnak s annak a nehézkes átállásnak, amely a képek birodalmának újbóli meghódítását jelenti.

A kritikai racionalitás szükségszerűsége

Visszatérve Hajnal elméletéhez, mely a saját korát illető kritika tekintetében számos kortárs véleményével csengett össze, röviden kitérek Hajnal objektivációelméletének ismertetésére.[9] Akár az emberi kultúra, akár a társadalomszerveződés, akár az emberi gondolkodás folyamatáról essék szó, Hajnal az objektivációkon keresztül igyekszik azokat megragadni és egységben kezelni.

[6] L. Kondor 2005b.

[7] L. alább, valamint Kondor 2007.

[8] A nyomtatás megjelenésekor például Hieronimo Squarfiafico (1477) elítélte a nyomtatott könyvet, mert úgy vélte, hogy a könyvek sokasága rontja az ember szorgalmát, rombolja memóriáját, és leértékeli a bölcs öregek tekintélyét. Érvei hasonlítanak az írással szemben megfogalmazott platóni érvekre (Ong 1982, 80).

[9] Az objektivációelmélet a 20. század elején igen elterjedt modell volt. L. különösen a Hajnal által igen sokra tartott Hans Freyer munkásságát, de a talán manapság ismertebb, noha Hajnal által nem idézett Oswald Spengler is ide sorolható, nem beszélve az Alfred Weber által kidolgozott kultúrszociológiáról.

Az objektiváció igen sajátos mechanizmusa révén egyfelől támasztékkal és a fejlődés lehetőségével szolgál, másfelől pedig tetemes korlátokat állít utunkba. Az objektivációnak az emberi gondolkodásra, s természetesen a társadalom szerveződésére gyakorolt hatását így összegzi Hajnal:

„Az állattal szemben az ember mint valami gazdagon felszerelt, lelki élményeit kifejezésekkel támogató pszichofizikai műszer jelenik meg.

Talán már ez is a szociális fejlődés eredménye. [...] Csodálatos ténye az emberi természetnek; az anyagi formákhoz való kapcsolódással mintegy »kiteszi« az élményt az aktuális lelki mozgalomból, s ezzel mintegy »úrrá lesz rajta«. A taglejtés, sírás, nevetés »megkönnyebbít«. Az eleven élet lüktetve »polarizálódik« valami anyagi támaszték felé, hogy megállhasson magával az élettel szemben; a psziche mintegy partra szállva szemléli az élet áramlását, s így sejti meg annak örökkévalóságát.

E belső objektivációs rétegeken, a tudatlan és mégis létező formákon át küzdi fel magát az élmény a tulajdonképpeni objektivációkig, a kifejezésmozgások felhasználásával. Az önkéntelen mozdulat vagy kiáltás most már eljárásmódnak tűnik fel előtte belső élményének anyagi-formai kapcsolására, segítésére. [...] A forma módot ad az élmény tárgyi kapcsolódására, ez a funkciója; a tartalom, a fogalom változatos értelemmel jelentkezhetik.

Itt azonban eljutottunk a »szociális« objektivációkig. Ember s ember kifejezésmozgások útján kezdi megérteni egymást, pszichofizikai természetük alapján. [...] A mozdulatokból, köztük a hangokból is, »érthető«, »konvencionális« jelek keletkeznek [...]" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 179).

Az építkezéshez szükséges „anyagias támaszték" létrejötte ugyanakkor idegen, újfajta mechanizmusokat hoz létre: „Mihelyt kifejez valamit az ember, célszerűbben tudja már kezelni, bár életteljes gyökereit megszakítva" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 179). Voltaképpen ezen a felismerésen nyugszik Hajnal történetfilozófiája, de korának kritikája is. Hajnal saját korát a kiürülés korszakának tekinti, amikor is az objektivációk avagy struktúrák[10] mechanizmusai kerekednek felül az organikus igényeken, amelyek tulajdonképpen létrehozták azokat.

„Minden kultúra sorsa idővel az elmúlás. [...] Nagy kultúregységek egyes részeiben hasonló váltakozása az objektív struktúrák felépülésének és további alkotásra képtelen elmechanizálódásuknak. Ez a sorsuk maguknak a nagy kultúregységeknek is.

Mert minden objektiváció: bizonyos egyoldalú elvonatkozás az élmény élettelijességétől" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 189).

A történetfilozófiai korszakolás szempontja mellett Hajnal kritikája, mely egyben az írásbeliség kritikája is, rámutat magában az írásbeliségben rejlő veszélyekre is.

[10] „Struktúra: minden objektív kifejeződés; tehát hozzátartoznak azon pontok is, amelyek az egyéni élményben az anyaghoz-formához való kapcsolódást jelentik, s amiket a közfelfogás és a filozófia is az individuálisnak, a szubjektívnak szférájához sorol, szemben a teljesen objektivált, személytől elvált formákkal" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 185).

Saját korát olyan kornak tekinti, amelyben az írásbeliségben kialakuló gondolkodás- és szemléletmód elszakad a mindennapok világától, s mintegy önmagába zárkózva, az élettől idegenné válva és saját mechanizmusainak kiszolgáltatva voltaképpen kiüresedik.

> „Betű termelte a betűt, írás az írást. A csupasz spekulatív gondolkodás a legkisebb feladatokban is finoman működött, s annál tökéletesebben, minél egyoldalúbb, mechanikusabb részletekre vonta szét a hivatásokat, mentesítette őket az élet súlyos anyagának érzékelésétől" (*Technika, művelődés* [1948], 1993, 449).

A szövegek világa nem gyarapodhatnék emberi hozzájárulás nélkül, de az indíttatás egyre inkább a szövegekkel kapcsolatos kényszerből születik meg, s nem a mindennapok világával való érintkezésből. Hajnal a modern kultúrát mint „betűnarkózistól" szenvedő kort jellemzi, amiből az egyetlen kiutat „az élmények, tapasztalatok valódiságához" való visszatérés jelentheti.

A másodlagos írásbeliség noetikus világa

Az „élmények, tapasztalatok valódiságához" való visszatérés technikai-technológiai feltételei lényegében mára adottak: képet, hangot, szöveget, s még sorolhatnánk ezek aleseteit, képesek vagyunk szinte bármikor, bárhonnan mások számára hozzáférhetővé tenni. Tehát, ha valakinek szeretnék beszámolni az örömről, amelyet egy meglepetés éppen okoz, nem feltétlenül kell szavak segítségével körülírni az esetet: spontán videofelvétel, esetleg néhány kép és szó igen gazdag információval szolgálhat a távol lévő számára. A másodlagos írásbeliség korát pedig éppen ez a lehetőség különíti el az előző időszaktól. Eltérően Walter J. Ong terminológiájától,[11] a másodlagos írásbeliséget olyan korszaknak tekintem, amikor az írásbeliség racionalitása kiegészül a multimodális kommunikáció lehetőségével. Ez annyit jelent, hogy a tapasztalatok és a tudás rögzítésének és megosztásának számos módja könnyen hozzáférhető, azaz nem szükséges feltétlenül írásos feljegyzéseket készíteni, s ezáltal újrastrukturálni a közlendőket, ami egyben azt is jelenti, hogy lényegében eleven, elsődleges élményként adható tovább a megőrzendő, illetve közvetítendő információ. Lehetségessé válik, hogy közvetlenül hozzáférjünk ahhoz, ami korábban több interpretációs lépcsőn keresztül volt csak közvetíthető, azaz a közvetítés mozzanata már-már eliminálódik.

Mivel gondolkodásunkat tetemes mértékben befolyásolja a gondolat kifejezésének módja, joggal várhatjuk, hogy a másodlagos írásbeliség adta technikai-technológiai lehetőségek sem maradnak hatás nélkül. Az alábbiakban a kognitív működés néhány jellegzetességére térek ki röviden, különös tekintettel a nyelvi reprezentáció sajátosságaira. Ennek során sokban támaszkodom a George Lakoff által adott modellre, valamint a vizuális elme reprezentációs elméletére, amelyet Pierre Jacob és Marc Jeannerod dol-

[11] A másodlagos írásbeliség vonatkozásában l. W. J. Ong „Schmandt-Besserat on Writing and Consciousness – Ong Sessions at MLA 2006 and CCCC 2007. Ong on Secondary Orality and Secondary Literacy": http://ongnotes.slu.edu/?p=190; továbbá a „Secondary Orality and Secondary Visualism": http://libraries.slu.edu/sc/ong/digital/texts/lectures/lecture1.pdf.

gozott ki. Mindkét megközelítés a nyelv, illetve a fogalmi gondolkodás gyakorlatba ágyazottságát és motoros gyökereit emeli ki.

Lakoff, Jacob és Jeannerod kognitív készségeinket és működésünket illető leírásai természetesen a modern emberre vonatkoznak, s dacára a ténynek, hogy elvont fogalmiság jellemzi gondolkodásunkat, azt igazolják, hogy az elemi tapasztalatok jelentősége – szemben az írásbeliség kultúráján nevelkedett bölcsész meggyőződésével – mit sem változott.

Lakoff egyik fő célkitűzése, hogy a kategóriák létrejöttének és működésének megértésével közelebb kerüljünk kognitív működésünk feltárásához. Anélkül, hogy a kategorizációt érintő részletekbe bocsátkoznék, igyekszem Lakoff azon nézeteit összefoglalni, amelyek közvetlenül érintik a nyelvről alkotott elképzelésünket új megvilágításba helyező filozófiai megfontolásokat.

Lakoff megkülönbözteti a prekonceptuális és a fogalmi szintet, mégpedig azok strukturális meghatározottságai alapján. Az előbbit az alapszintű kategóriák, illetve kinetikus vázlatos képi struktúrák határozzák meg. Az alapszintű kategóriák sajátossága, hogy igen korán kialakulnak, s szerepük egyaránt meghatározó a mindennapi, sőt bármilyen tudományos aktivitás esetén is. Ez nem véletlen, hiszen e kategóriák jelentik az általánosságnak azt a szintjét, ahol a motoros tevékenység egyértelmű szervezője a tapasztalatoknak, s a megtanulhatóság és a memória szempontjából nem jelentenek túl nagy megterhelést. (A szék alapszintű kategóriájához egyértelműen kapcsolódik egy bizonyos mozdulatsor, gyors tájékozódásra ad lehetőséget, s nem jelent olyan memóriaterhelést, mint a különféle széktípusok elkülönítése; valamint nem követel olyan emelt szintű absztrakciót sem, mint például a bútor egy szinttel följebb lévő kategóriája, ahol is egyértelmű motoros aktus nem társul a kategóriához.)[12] Az alapszint persze nem valamiféle primitív egyszerűséget, strukturálatlanságot jelent. Éppenséggel gazdagon strukturált. Prekonceptuális szinten ugyan az alapszintű kategóriák Gestaltként, azaz egészlegesen, általános átfogó formaként jelennek meg, de a belső struktúra is azonosítható bennük. Hangsúlyoznunk kell, hogy – szemben a klasszikus kategóriaelmélettel – az alapszintű kategóriák nem atomi építőelemekként működnek (hiszen van belső struktúrájuk és a kategóriák hierarchiájában nagyjából középtájt helyezkednek el).

A kinetikus vázlatos-képi struktúra a testi tapasztalatok összefoglaló neve, amely tehát alapvető viszonyokat foglal magában, mint például kint-bent, rész-egész, kapcsolódás, centrum-periféria, forrás-ösvény (ami tulajdonképpen térbeli irányokról, mozgásokról ad képet), fönt-lent, elöl-hátul, valamint bizonyos linearitás. E viszonyok középpontjában a testünk áll, s jelentőségüket motoros tevékenységünk által nyerik.[13]

Prekonceptuális szintről a fogalmak szintjére jutni Lakoff szerint két módon lehetséges: a fizikairól az elvont területére történő metaforikus projekció, illetve az alapszintű kategóriáktól a magasabb, illetve alacsonyabb szintű kategóriákra történő projekció révén. „Az absztrakt fogalmi struktúrák indirekt módon tesznek szert jelentésre; a direkt módon jelentéses struktúrákkal való szisztematikus kapcsolatuk miatt értjük meg őket" (Lakoff 1990, 268).

[12] L. az alapszintű kategóriák összefoglaló jellemzését: Lakoff 1990, 46.

[13] L. Lakoff 1990, 271–280.

Kulcsfogalomnak tekinthetjük a megtestesülés fogalmát, amennyiben egyfelől fogalmaink az ember biológiai kapacitásának és sajátosságainak, fizikai és társadalmi tapasztalatainak a következményei, másfelől bizonyos fogalmak használata nem intellektuális, hanem sokkal inkább automatikus, nem tudatos működés.

Láthatjuk, hogy Lakoff szoros kapcsolatot tételez föl fogalmaink és motoros aktivitásunk, illetve vizuális tapasztalataink között. Pierre Jacob és Marc Jeannerod vizualitással kapcsolatos kutatásaiból is világosan kitűnik a motoros funkciók jelentősége, illetve a vizuális és a verbális reprezentáció különbsége. Az általuk kidolgozott elmélet, melyet a vizuális elme reprezentációs elméleteként tartanak számon, különbséget tesz vizuális és vizuomotoros reprezentáció között. Az előbbi olyan magasabb kognitív funkciókhoz szolgáltat információt, mint pl. a kategorizáció, a fogalmi gondolkodás vagy az érvelés, míg az utóbbi a cselekvés szolgálatában áll (Jacob et al. 2004, 45). Egyik reprezentáció tartalma sem fogalmi, noha mindkettő szolgálhat fogalmi feldolgozás alapjául, illetve fogalmi úton feldolgozható. A szerzők a vizuális percepció finom árnyaltságát és információgazdagságát hangsúlyozzák a fogalmi feldolgozás során létrejövő tartalomhoz képest. Azaz a vizuális percepció útján nyert információk gondolattá való transzformálása csakis tetemes információvesztéssel mehet végbe, hiszen a vizuális percepció által nyert információ sokkal szerteágazóbb és részletesebb, mint ami bizonyos fogalmisággal megragadható, gondolatként kifejezhető. (Két tárgy egymáshoz való viszonyának fogalmakkal való reprezentációja például számos olyan információ elhagyását jelenti, amelyek nélkül a vizuális percepció szolgáltatta információ elő sem állhatna. Ahhoz, hogy két tárgy egymáshoz való viszonya megragadható legyen, a tárgyak formája, nagysága, színe stb. mind adott mint piktoriális/ikonikus tartalom.) Ugyanakkor a vizuális percepció piktoriális tartalmának fogalmi tartalommá való alakítása közben újabb gondolati tartalom adódik az épp alakuló percepcióhoz, jelesül valamiféle reflexív egocentrikus perspektíva. Azaz a fogalmi tartalommá való alakulás egyben bizonyos reflexíven kezelt viszonyt, helyzetet is kifejez az adott tényálláshoz (Jacob et al. 2004, 31).

A vizuális és a vizuomotoros reprezentáció funkcionális különbsége mellett lényeges a referenciális keretük különbsége is. Azaz a vizuális reprezentáció a környezetről úgy nyújt információt, hogy a környezet különböző elemeinek egymáshoz való viszonyát, a tárgyak elrendezettségét tekinti; míg a vizuomotoros reprezentáció az észlelő szempontjából, egocentrikusan jeleníti meg környezetének bizonyos elemeit úgy, hogy a manipulálhatóság feltételei váljanak világossá. A reprezentációs módok közötti váltás nyilvánvalóan egyszerű aktus, noha az agy bizonyos sérülései akadályozhatják. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a fogalmi feldolgozás során megjelenő egocentrikus perspektíva lényegesen különbözik a vizuomotoros reprezentáció egocentrikus referenciájától. Az előbbi reflexív és helyzetenként tudatosan konvertálható, míg az utóbbi spontán, s csak a tényleges fizikai helyzet változásával módosul.

A vizuális percepció során tehát egyfelől fontos szerephez jut pragmatikus irányultságunk, másfelől számos apró részlet észlelése gazdag információval lát el bennünket környezetünkkel kapcsolatban. Ezen észleletek fogalmi feldolgozása során bizonyos információk elvesztése árán distanciált leírását kapjuk a helyzetnek. E distancia szükségképp adódik abból a sajátos helyzetből, hogy a képi információ fogalmi transzformációja egy lényegesen szűkebb tartományra való leképezést jelent, illetve hogy ez a leképezés bizonyos perspektíva, szándék fényében történik. Miképp Michael

Tomasello a *Gondolkodás és kultúra* című könyvében – a nyelvi reprezentáció speciális vonásait az ember egyedfejlődésének, illetve a főemlősök és a humán kogníció különbségének fényében tárgyalva – felhívta rá figyelmünket, a beszéd feltételez bizonyos szándékot, illetve e szándék függvényében képvisel bizonyos nézőpontot, perspektívát. A nyelvi reprezentáció nem a különféle érzékszervi és kinetikus tapasztalatok egyszerű rögzítésén nyugszik, hanem az egyéneknek az adott helyzethez kapcsolódó választásán, hogy ti. milyen perspektíva felel meg leginkább céljaik szempontjából a jelenségek értelmezésének.[14]

Ezzel szemben a vizuális percepciót feldolgozó reprezentációk vagy pragmatikusak, tehát adott helyzetben való cselekvéshez kötöttek, vagy lényegében olyan ikonikus tartalmat közvetítenek, amelyek információgazdagságuk révén különféle fogalmi feldolgozások alapjául szolgálhatnak.

Allan Paivio, aki a képi és a nyelvi folyamatokat a szimbolikus reprezentáció alternatív módjainak tekinti, a kettő párhuzamos, egymást segítő-kiegészítő funkcióját hangsúlyozza. Érdekes problémát vet föl Berlyne-t idézve, aki a verbális reprezentációt nem tekintette igazán hatékonynak bizonyos transzformációk megragadásában. Paivio e különbségtevéssel azért nem tudott maradéktalanul egyetérteni, mert nem látta kellőképp bizonyítottnak, hogy a motoros aktivitás szorosabban kapcsolódik a képi reprezentációhoz, mint a verbálishoz.[15] E problémára választ találhatunk Jacob és Jeannerod kutatásaiban, hiszen azok a vizuomotoros reprezentációkat egyértelműen (noha nem kizárólagosan) a motoros aktivitáshoz kapcsolták. A vizuális percepció és a vizuomotoros reprezentáció között tett különbség által nyilvánvalóvá vált, hogy noha mindkettő szolgálhat fogalmi feldolgozás alapjául, s mindkettő segítheti motoros tevékenységünket, bármilyen motoros aktivitás meglehetősen fáradságos és nehézkes vizuomotoros reprezentáció nélkül. Ugyanakkor a vizuális percepció fogalmi feldolgozása nem igényel feltétlen vizuomotoros reprezentációt. Tehát a vizualitás a vizuomotoros reprezentáció révén lényegesen közvetlenebb viszonyban van a motoros aktivitással, mint a fogalmi/nyelvi feldolgozás, a motoros aktivitás pedig (akár előzményként, akár következményként) szorosan összefügg a transzformáció jelenségével. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy motoros aktusainkban ne lehetne szerepe a fogalmi reprezentációnak, mindössze arra világít rá, hogy fokozatbeli különbség tapasztalható ott, ahol Paivio nem látta bizonyítottnak a különbséget.

Lakoff ötféle kognitív modellt különböztet meg. Ezek a propozicionális, a vázlatos-képi, a metaforikus, a metonimikus és a szimbolikus.[16] Az első kettő a struktúrát határozza meg, a másik kettő pedig a leképezést írja le.

> „A propozicionális modellek – írja Lakoff – rendelkeznek bizonyos objektivista színezettel, hiszen tulajdonságokkal bíró entitásokat és köztük levő relációkat tartalmaznak. [...] Úgy tűnik számomra, hogy amikor tapasztalatainkat propozíciós

[14] Vö. „[a] nyelvi szimbólumok interszubjektív és perspektivikus természete egész egyszerűen megszünteti a perceptuális helyzet fogalmát, mert megtoldja a használók rendelkezésére álló különféle lehetséges kommunikációs perspektívák új szintjeivel" (Tomasello 2002, 142).

[15] L. Paivio 1979, 31.

[16] Szimbolikus modellről akkor beszélünk, amikor a konceptuális elemekhez nyelvi elemek is kapcsolódnak. A másik négy esetben ugyanis szigorúan fogalmakról van szó. L. Lakoff 1990, 289.

modelleknek a rájuk való projektálásával értjük meg, valamiféle objektivista struktúrát erőltetünk a világra" (Lakoff 1990, 285).

Tehát a nyelv struktúrája alapvetően nem mond ellent a predikátumlogika szabályainak (a mondat szerkezetét mégiscsak az alany-állítmány szerkezet határozza meg), noha kognitív kapacitásunk és – Heidegger terminusával élve – a világban való tevés-vevés létünk egyik alapmeghatározottsága. E predikátumlogika működését feltétlenül meghatározza az a kognitív struktúra, amely alapja és feltétele e predikátumlogikának, de a nyelv működése s később az írásbeliség hosszú évszázadai szinte teljesen elfeledtették, hogy a betűk világán túl található gondolkodásunk gyökere. Jól bizonyítja e feledékenység a reprezentáció módjának jelentőségét.

A nyelv félrevezető, torzító sajátosságait illetően Wittgenstein 1932–35 között Cambridge-ben tartott előadásaiban érdekes megfigyelésekről számol be. Már utaltam az elme jelentőségére a filozófia története során, s Wittgenstein többek között épp az elmével kapcsolatos koncepciók mögött rejlő nyelvi buktatók megvilágításán fáradozik. Azt állítja, hogy akkor vagyunk leginkább kiszolgáltatva az eltévelyedésnek, amikor azt feltételezzük, hogy érzeteink valami módon az elménkben kapcsolódnak a szavakhoz.[17] A tévedés pedig azáltal lehetséges, hogy a grammatika megengedi, hogy dologszerű és nem dologszerű entitásokat egyformán, főnévként kezeljünk. Ekképp az elme – voltaképpen e nyelvtani hiányosság miatt – dologszerű entitásként szerepel, s így a dolgokra jellemző térbeli konstellációkkal ruházzuk fel. Ez pedig félrevezető és komoly bonyodalmakhoz vezethet, amiképp a filozófia történetében vezetett is.

Újfajta racionalitás és kritikai attitűd

A nyelv és a filozófiai problémák analízise mellett Wittgenstein természetesen leszögezi: igényeljük, hogy dolgokra rámutathassunk. Azaz sok esetben nem elegendő az absztrakt definíció, jobb szolgálatot tehet az adott jelenséggel vagy tárggyal való közvetlen szembesülés. Wittgenstein használatorientált nyelvfelfogása, a percepció és a mindennapi motoros aktivitás szerepe a kategorizációban és a fogalomalkotásban mind azt mutatja, hogy lehetetlen feladatra vállalkozott a filozófia akkor, amikor elvont megfontolások alapján tökéletes nyelvet vagy a világot tökéletesen leírni képes logikai rendszert igyekezett kidolgozni. A nyelv működését bizonyos szabályok határozzák meg, s itt nem elsősorban a grammatikára gondolok, hanem a nyelvnek és kognitív készségeinknek az összjátékára. A percepció és a motoros aktusok aktív, mondhatni teremtő szerepet töltenek be a nyelvi kategóriák kialakításában és azok használatában. A nyelvnek az eleven gyakorlattól való elszakadása, amelyben az írásbeliségnek döntő szerepe volt, számos téveszme forrásává vált. Ha Hajnal objektivációelméletére gondolunk, ez nem

[17] „There are the sounds of the words, and all sorts of bodily sensations connected with gesture and intonation. Where we are liable to go wrong is in supposing that sensations connected with words are somehow 'in the mind'. The phrase 'in the mind' has caused more confusion than almost any other in philosophy" (Wittgenstein 1979, 114).

is meglepő. A kiút valóban akkor sejlett föl, amikor a nézőpontot, ha tetszik, a paradigmát váltották le: itt természetesen Wittgensteinre gondolok. De eszünkbe juthat Martin Heidegger, aki a metafizika destruálásával a világbavetettséget hangsúlyozta a tudat immanenciájából való kilépést sürgetve; s felidézhetjük Henri Bergson és John Dewey elméleti erőfeszítéseit, akik koruk tudományos kutatásaira, illetve praktikus problémákra reflektálva rávilágítottak, hogy szükségessé vált az elme és a test hagyományos dualiz- musának felszámolása.

A filozófia felismerései, a kognitív tudomány és a kognitív pszichológia eredményei mára nyilvánvalóvá tették a perspektívaváltás elkerülhetetlenségét. Másfelől a technika lehetővé teszi a verbalitás kényszerének enyhülését. Mit eredményezhetnek ezek a változások? – Annyi bizonyos, hogy a filozófia számára komoly kihívást jelent e helyzet, hiszen a fogalmi háló újraszerkesztését s ezzel együtt bizonyos metafizikai, ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseket kell újragondolnia.

E változások nem hagyják érintetlenül a nyugati elme kritikai hajlamát sem. A nyelv által sugallt és az írásbeliség által radikalizált distanciáló-elemző beállítódás a nyelvi kifejezés dominancijának enyhülésével halványulhat. Ha a gondolatok kifejezésének és közvetítésének lehetősége kiterjed például a képek világára is, a szigorú szabályok szerint újrastrukturált információ helyét átveheti például az immerzív kép, amely pusztán a vizuális percepció sajátosságai miatt módosíthatja az értelmező attitűdjét. S az enyhülés jelei máris tapasztalhatók: a hagyományos kritikai attitűd mellett egyre erőteljesebben találkozhatunk olyan tudományos igényű szándékkal, amely az új kommunikációtechnológiai invenciókat integrálni igyekszik a még javarészt hagyományos keretek között működő gyakorlatba. (Gondolhatunk például a világszerte szerveződő projektekre az internet- és mobilhasználat oktatásba való bevonását illetően.) A multimodalitásnak köszönhetően újra kezelhetővé válnak azok a bizonyos részletek, amelyeknek hiánya a verbalitás dominanciája következtében a mindennapi gyakorlatot kezelhetetlenné s ezért kerülendővé tette az elmélet számára. A környező világgal s annak feladataival való közvetlenebb viszony a távolságtartással szemben bizonyos involváltságot, mélyebb integrációt eredményez, s amint a racionalitás fogalma is módosulni látszik, a kritikai racionalitásnak legalábbis új módozatához vezethet.

Irodalom

Erdei Ferenc 1942. Történelem és szociológia, in *Társadalomtudomány*, 1942, 463–496.

Glatz Ferenc (szerk.) 1993. *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézet.

Ivins, William J. Jr. 2001. *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció.* Budapest, Enciklopédia Kiadó.

Kondor Zsuzsanna 2005a. Filozófia és nyelvi reprezentáció a kommunikációtechnológia fényében. In: Nyíri Kristóf és Palló Gábor (szerk.): *Túl az iskolafilozófián. A 21. század bölcseleti élménye.* Budapest: Áron Kiadó, 204–225.

Kondor Zsuzsanna 2005b. Social Makeup and Solitary Reason. In: Laczkó Sándor és Dékány András (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz, 4. A barátság.* Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány Librarius, 317–330.

Kondor Zsuzsanna 2007. Old Patterns, New Bewitchments. In: H. Hrachovec – A. Pichler – J. Wang (szerk.): *Philosophy of the Information Society. Papers of the 30th International Wittgenstein Symposium*, 109–111.

Jacob, Pierre – Jeannerod Marc (2003), 2004. *Ways of Seeing. The Scope and Limits of Visual Cognition.* Oxford University Press.

Lakoff, George (1987), 1990. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Ong, Walter J. (1982), 1983. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* London, Methuen.

Ong, Walter J. 1998. A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta. In: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* szerk.: Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor. Budapest, Áron Kiadó.

Paivio, Allan 1979. *Imagery and Verbal Processes.* Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associate Publishers.

Platón összes művei, I–III 1984. Budapest, Európa.

Weber, Alfred 1927. *Ideen zur Staats- und Kultursoziologie.*

Wittgenstein, Ludwig 1979. *Wittgenstein's Lectures. Cambidge, 1932–1935.* Oxford, Basil Blackwell.

Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra.* Ford. Gervain Judit. Budapest, Osiris Kiadó.

Kondor Zsuzsanna

Filozófus az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Főbb kutatási területei: kommunikációfilozófia, a képi és a verbális reprezentáció kognitív különbségei és következményei. Legfrissebb publikációi: Old Patterns, New Bewitchments. H. Hrachovec – A. Pichler – J. Wang (eds.): *Philosophy of the Information Society. Papers of the 30th International Wittgenstein Symposium.* 2007, 109–111; Multimodal Integration. From a Philosophical Point of View. In: Immaculada Arnedillo-Sanchez (szerk.): *Proceedings of the IADIS International Conference. Mobile Learning 2007*, 119–126; Mobil kép – mobilizált tapasztalat. In: Nyíri Kristóf (szerk.) *Mobiltársadalom-kutatás. Paradigmák – Perspektívák.* Budapest, MTA/T-Mobile, 2007, 21–28.
E-mail: kondor@webmail.phil-inst.hu